

תולדות החנוכה

מדוע לא נחגג באתיופיה?

מבוא - חנוכה

התיאור המקורי של ימי החנוכה מופיע בפירוט רב בספרי המקבים. ביתא ישראל הכירו היטב את ספרי המקבים. מבחינתם, היו ספרים אלו, כמו ספרים חיצוניים נוספים (חנוך, יובלים, בן סירא, טוביה, יהודית ועוד) חלק מכתבי הקודש. מדוע עם ישראל שלא הכיר את ספר היסוד של החנוכה – שמר את ימי החנוכה בכל שנות גלותו וגאולתו, שהכירו היטב את הסיפור מתוך ספרי המקבים – לא שמרו את ימי החנוכה ולא הדליקו נרות?

העמדות

- עקב הסתייגות מהחשמונאים:** יסודות חג החנוכה קדומים מאוד. כבר בתיאור חנוכה הבית שני בולט כה כסליו, וכן בתיאור חגיגת הבאת ביכורי זיתים ושמן אל המקדש עד החנוכה. החשמונאים בחרו דווקא במועד זה לטהר את המקדש, ולהדליק את המנורה. לזכר החשמונאים חז"ל תקנו להרחיב את חגיגת השמן בימי החנוכה מהמקדש אל הגבולין - מהדלקת המנורה במקדש אל הדלקת החנוכייה בכל בית יהודי. ביתא ישראל הכירו את חנוכה אך הסתייגו מתקנות החשמונאים. מי שלא קיבל את פסיקתם המתירה מלחמה בשבת נדרש לברוח למצריים ומשם לאתיופיה. באתיופיה היכרו את ספרות המכבים אך לא שמעו על נס פך השמן ותקנת הדלת הנרות. ייתכן שזו הסיבה שבחרו ביתא ישראל שלא לחגוג את החנוכה החוגג את נס ניצחון החשמונאים, שכלל דחיית שבת מפני פיקוח נפש. (הרב יואל בן נון)
- בהיותו חג המקדש:** ביתא ישראל הכירו רק את ספרי מכבים א+ב ולא את נס פך השמן המופיע רק בתלמוד ותפילת על הניסים. לכן טעמי החג שהוזכרו בספר המכבים אודות המלחמה לטיהור המקדש, לא היו רלוונטיים באתיופיה, בהעדר מקדש או בהעדר נטילת לולב בחג הסוכות.
- משום בל תוסיף:** הסיבה שלא לחגוג נובעת מהקפדה על "לא תוסיף" על מצוות התורה כדעת הקראים.

הדיון

עמדה 1: השתלשלות קביעת חג החנוכה, והסתייגות ביתא ישראל מהחשמונאים (הרב יואל)
לפניכם שני הנחות יסוד. הנחה ראשונה שלי: בכל התקופות רק חלק קטן מכל הדברים החשובים קיבל ביטוי כתוב, ולכן העדר עדות כתובה איננו הוכחה לשום תזה. למשל, חלק מחוקרי ההיסטוריה האתיופית טוענים, שאין עדויות כתובות קדומות על 'ביתא ישראל' (מלפני הנצרות), וטענה זו שגויה מאד בעיני קודם כל ברמה העקרונית. העדר עדות כתובה על הדלקה בשמן זית לפני הביאור למגילת תענית ('הסכוליון'), אינו מוכיח שום דבר.

הנחת יסוד שנייה שלי: אי אפשר להתעלם מעונת השנה החקלאית גם אם אין שום עדות, וכל שכן אם יש עדויות עקיפות.

המשנה במסכת ביכורים קובעת את סוף זמן הבאת ביכורים לחנוכה (מועד ב') - "מעצרת (=שבועות) ועד החג (=סוכות-אסיף) מביא וקורא [מקרא ביכורים] - מהחג ועד החנוכה מביא ואינו קורא; ר' יהודה אומר: מביא וקורא." העונה החקלאית האחרונה של שבעת המינים היא המסיק ודריכת שמן הזית, וזמנה בין סוכות לחנוכה - לכן, הבאת שמן טהור למקדש בימי החנוכה היא קדומה ביותר, והיא חלק מטבע הארץ וטבע הביכורים.

כאשר יש תאריך סופי לחובה כלשהי, רוב הבאים מגיעים בימים האחרונים ממש, ובמיוחד ביום האחרון. זה טבע האדם.

נבואת חגי מזכירה במפורש את 24 לתשיעי (=כסלו) כיום מיוחד, שאחריו הגיע סוף סוף "ייסוד היכל ה- " ' מועד זה קשור במפורש בסיום הבצורת, כאשר גם "עץ הזית לא נשא פרי" - חודשיים אחר כך (ב-24 לחודש שבט) תיאר הנביא זכרה את מראה הגאולה של ירושלים במראה "מנורת זהב כלה... ושנים זיתים עליה", ומאז ועד היום, המנורה ושמן הזית הם הסמל המובהק של המקדש ושל היהדות בכל העולם - חילול המקדש בימי החשמונאים התחיל בשוד המנורה (ככתוב בתחילת מקבים-א), והמקדש חולל בכ"ה בכסלו !

גם הצורך הרומי ט' הנציח בקשת ניצחונם ברומא את המנורה המובלת לרומא כסמל הכנעת היהדות בהחרבת המקדש.

כל זה אומר, שייסוד הבית השני היה קשור במנורה ובשמן הזית, והשבוע האחרון של כסלו היה מוקדש לחגיגה זו.

רשעי המתיוונים בחרו במיוחד את כ"ה בכסלו לשם חילול המקדש - הם הקימו את הפסל ב-15 לכסלו והקריבו שם ב-25 בו.

פירוש הדבר, שיום ייסוד היכל ה' היה ידוע ביהודה ובירושלים מאז ימי חגי וזכריה - החשמונאים טיהרו את המקדש במכוון ב-25 בכסלו, "בעצם היום בו חיללו אותו הגויים" - כלומר המאבק היה על המקדש על היום.

לפי העונה, ברור שכל זה היה קשור במיוחד לשמן הזית ולמנורה.

החידוש העיקרי של חכמי המשנה הקדומים מימי בית שני (בית שמאי ובית הלל כבר נחלקו על הפרטים) הוא העברת ההדלקה בשמן זית מן המקדש גם לביתו של כל אדם (כדרכם בתפילות ועוד נושאים רבים), אבל כדי להבדיל בין ההדלקה במנורת המקדש לבין ביתו של כל אדם קבעו את ההדלקה בבתים 'אחרי שקיעת החמה', כלומר - ההדלקה במקדש חייבת להתבצע לפני השקיעה, מבעוד יום ("בין הערבים"), ואין עבודת מקדש בלילה - ואילו ההדלקה באותם הימים בבתים תתחיל רק אחרי הזמן של ההדלקה במקדש. אחרי חורבן המקדש נותרה הדלקה זו כזכר יחיד להדלקה במקדש הטהור.

השחזור הזה הוא הגיוני ומתאים לדרכם של חז"ל בתחומים רבים - הוא נשען על עדויות טובות וחזקות ביחס לימי ההדלקה במקדש בסוף כסלו, יחד עם יום ייסוד היכל ה', בבית מקדש שלא היו בו ארון-כפורת-כרובים, והזהב היחיד ("מקשה") היה המנורה - ולכן הוא נראה בעיני הסבר נכון וטוב - מי שדורש הוכחות כתובות יותר מוצקות דורש את הבלתי אפשרי, כי רוב הדברים לא נכתבו כלל.

כך גם לגבי העדר חנוכה ב'ביתא ישראל - ' הם ידעו עליו ולא חגגוהו - מספר היובלים למדו הלכות שונות אך בקביעת הלוח נהגו בדיוק להפך מעמדתו העיקרית והלוחמנית נגד חכמי ירושלים -

פירוש הדברים לדעת: היתה להם דרך עצמאית לגמרי בפירוש התורה וההלכה, לא כהיובלים, ולא כחז"ל-
דרך כזאת יכלה להיבנות בימי בית שני בעיקר ביהדות מצרים - שם גם הקריבו קרבנות בניגוד להלכת חז"ל.
זקני 'ביתא ישראל' מוסרים לנו במפורש, שאבותיהם באו ממצרים! גם תרגום ה'אורית' בא מיהדות מצרים, ועוד.
מכאן גם ההסבר שלי לאי קבלת הפסיקה החשמונאית על היתר מלחמה בשבת בקבוצה זו, וגם על קביעת ימי החנוכה.

(כל אלה ועוד תמצאו בהרחבה במאמרי על 'יום ייסוד היכל ה' (הארוך), באתר שלי (YBN.CO.IL) במאמרי לוח השנה, ' ובספרי 'זכור ושמור - טבע והיסטוריה נפגשים בשבת ובלוח החגים'.

שאלה – רון אחיטוב

לעניין החנוכה ראוי להזכיר שבאופן ציון החג היו כמה תהפוכות: בספרי מקבים חגגו אותו בדומה לחג הסוכות, ולא הדליקו נרות. הדלקת הנרות כמצווה בחנוכה מופיעה לראשונה בתלמוד. אבל אין בכך כדי ליישב את התמיהה גם בעניין פורים ואפילו בחנוכה – שלא חגגו אותו כלל?

תשובה 2: גלעד

ביתא ישראל ראו בחמישה חומשי תורה ובתזזה סנבת וביובלים ספרים בעלי חוב לקיום מצוות חוגים.
אלא שאר ספרי הקודש שמשו להבנת הספרים בעלי ערך מוסף היסטורי או מוסרי ופחות של חובת קיום מצוות.
בנוסף כמו שהזכירו חובת הדלקת נרות מופיע רק בתלמוד ולא בספרי המכבים.
באתיופיה הייתה תועדה דתית מאוד מפותחת. התודעה הלאומית הייתה מפותחת בשנים האחרונות רק בהקשר של הגאולה לארץ ישראל.
פחות כעצמאות לאומית כמו במאה 12-15.
שהיתה תודעה פולטית

סתירה: שושנה בן דור

אני מופתעת שאינך מתייחס למעמד המקודש של שאר ספרי התנ"ך: נביאים וכתובים.

- ברור שלספרי עזרא ונחמיה היה מעמד מקודש, לפיהם נקבע חג הסיגד.
- ספר תהילים: "דווית" או "מזמור" גם מקודש ומוצאים ציטוטים רבים בתפילות.
- כמוכן, ספרי הנביאים.

מה שברור: לא היה מעמד מקודש לספרי המקבים.
וכך אמרו גם מורי, ז"ל.

תשובה: רון אחיטוב

כן יש איזכור של נר חנוכה במשנה, וגם בתלמוד הדלקת הנרות קשורה לבית שמאי ובית הלל; אבל זה לא מוכר לפני זמננו, שהוא תקופת הורדוס או אחריה.
כמו שכתבתי העניין הזה אינו מסביר את היעדרו של פורים מלוח השנה של ביתא ישראל, ובעצם גם את חנוכה היו עשויים לחגוג – גם אם בלי נרות, אבל לא חגגו.

עמדה 2 : בהיותו חג המקדש (יוסי זיו)

לאור הדיון שנפתח בדברי מורי הרב יואל בן נון, ברצוני להוסיף נקודת הסתכלות חדשה אך משוערת.

על פי מקבים-א, נקבע החג לזכר טיהור המקדש וחידוש עבודת הקורבנות. ספר מקבים-א פרק ד (מהדורת רפפורט, עמ' 164–165):

[52] וישכימו בבוקר החמישה ועשרים בחודש התשיעי, הוא חודש כסלו ... [53] ויעלו קורבן כחוק על גבי מזבח העולה החדש אשר עשו. [54] בזמן וביום אשר בו חיללו אותו הגויים ... נחנך בשירים ובקתרוסים, בכינורות ובמצלותים ... [56] ויעשו את חנוכת המזבח ימים שמונה, ויעלו עולות בשמחה ... ותהי שמחה גדולה מאוד בעם, ותסור חרפת הגויים. [59] ויקבעו יהודה ואחיו וכל עדת ישראל, כי יוחגו ימי חנוכת המזבח בזמניהם, מדי שנה בשנה, ימים שמונה, מן החמישה ועשרים כחודש כסלו, בשמחה ובששון.

על פי מקבים-ב, נקבע החג כתשלומים לחג הסוכות. ספר מקבים-ב פרק י (מהדורת שוורץ, עמ' 208):

(ה) וקרה שביום אשר בו חולל המקדש בידי הגויים, ביום ההוא היה גם טיהור ההיכל, ביום עשרים וחמישה בחודש ההוא, הוא כסלו. (ו) ובשמחה הם חגגו שמונה ימים באורח של (חג) הסוכות, בזכרם שלפני זמן קצר הם עשו את חג הסוכות כשהם רועים במערות כדרך החיות. (ז) לכן, בהחזיקם מִטֹּט וענפים רעננים וגם (כפות) תמרים, הם העלו מזמורים למי שהצליח את דרכם לטיהור מקומו. (ח) והם קבעו, בצו משותף ובהחלטה לכל עם היהודים, לחגוג את הימים האלה שנה בשנה.

ככל הידוע לנו, אלו המקורות היחידים שהיו בידי חכמי ביתא ישראל ביחס לקביעת ימי החנוכה כחג. ניתן לשער, שהניתוק מהמקדש והעדר קיום מצוות סוכה ולולב בביתא ישראל, הפכו את שני הטעמים המובאים בספר המקבים לבלתי רלוונטים עבור יהודי אתיופיה. אם התנתקנו מהמקדש ואין אנו חוגגים את חג הסוכות בישיבה בסוכות ובארבעת המינים אין טעם לקבוע חג, שמטרתו לציין בשמחה את חידוש עבודת המקדש וזכרון ארבעת המינים. מגילת תענית, המדרש המשנה והתלמודים, שמביאים את סיפור נס פך השמן וחובת הדלקת הנרות לא היו מוקרים לבני העדה כלל ועיקר.

קושיה:

אולי סברו 'ביתא ישראל' שחנוכה ופורים בטלו עם החורבן כשאר ימי 'מגילת תענית'?

תשובה: (יוסי זיו)

יש להכיר את העובדות.

פורים צוין על ידי הקייסים בשלושה ימי צום, מזריחה עד שקיעה.

ימים אלו נקראו 'צום אסתר'.
פשוטי העם לא ציינו כלל את פורים.
חנוכה לא צוין כלל, גם לא בעבר הרחוק.
כך שמעתי ממידענים רבים.

תשובה נוספת: ר' שמשון לוינגר

העובדה שפורים לא צויין, בעוד ש'צום אסתר' כן צויין במסורת 'ביתא ישראל' - היא שהביאה אותי לכיוון המחשבה שסברו שאחר החורבן הפכו זמני השמחה על הישועות לימי צום.

אף סמוך לזמנו של חג החנוכה שלא צויין, היה צום בכ"ט בכסלו, שעבר מאוחר יותר לכ"ט בחשון (הוא הידוע כ'סיגד'). ראה בויקיפדיה, ערך 'חגים ומועדים בקהילות ביתא ישראל', ליד הערה 29

הערה: הרב יואל בן נון

הרעיון שהצעת הוא בהחלט אפשרי, בהנחה, שחורבן הבית היה ידוע ומוכר בתודעת העדה באותה עוצמת ההלם של צומות החורבן בעולמם של חז"ל. אינני בטוח בכך ביחס לאבות אבותיהם של 'ביתא ישראל'.
לעומת זה, אני בטוח בהלכות שבת שלהם שאסרו לחלוטין כל מלחמה בשבת, וכולנו יודעים את פסיקת מתתיהו החשמונאי שהפכה לאבן פינה בהלכות פיקוח נפש (מדור חכמי יבנה ועד ימינו), ובהלכות מלחמה במדינת ישראל (מכוחו של הרב גורן זצ"ל).
תמיד חשבתי שאותם חסידים שנהרגו בשבת במערות במדבר חיו לפי הלכות שבת המופיעות ביובלים, ועבורם זה נכנס בגדר של 'ייהרג ולא יעבור', אך מאידך היה ברור לי שאי אפשר היה לשרוד כך בארץ יהודה באותם ימים, ומן הסתם, מי שהאמינו כך, ברחו למצרים. מכיוון, שמסורת 'ביתא ישראל' באה ממצרים גם לפי דבריהם, גם לפי מקור ה'אורית', וגם לפי ההקרה ב'מסגיד' (ועוד),
הגעתי למסקנה, שפסיקת מתתיהו על מלחמה בשבת מנעה מהם את קבלת ימי החנוכה לפי פסיקתו השנייה, גם בימי הבית השני.

אגב, הצומות בערב ראש חודש ידועים גם בקהילות אשכנז (יום כיפור קטן), ולפיכך יש להם מקור קדום מאד-
להשערתי הדבר קשור בהיעלמות אור הירח, וכך אני מפרש גם את כל השבוע שלפני ראש חודש, כי 24 לחודש מופיע גם בחגי, גם בזכריה, וגם בנחמיה (ט') בצום האמנה שאחרי החגים, ואף הגמרא (ע"ז ח) רומזת לכך ביחס ל-8 ימים של החושך הכבד ביותר, וזהו השבוע של חנוכה, שהפך מחושך ואפלה לאור גדול ב"ה, בזכות החשמונאים.

עמדה 3: משום בל תוסיף (יוסף משה בן פירוז)

אני מציע אפשרות אחרת:
ביתא ישראל, שהכירו היטב את הסיפור מתוך ספרי המקבים – שמרו על הציווי התורי:
"את כל-הדבר אשר אנכי מצוה אתכם אתו תשמרו לעשות לא-תסף עליו ולא תגרע ממנו".
(דב' יג 1)
ולכן לא שמרו את ימי החנוכה ולא הדליקו נרות.

לגבי הלחימה בשבת: בתנ"ך יש כבר "היתר" לכך - מלחמת ישראל בפלישתים

בספר אדרת אליהו כתוב: "והנה גלית הפלשתי שעמד ארבעים יום נגד מערכת ישראל. ואם לא היו ישראל לוחמים בשבת בכלי

זין היו כלם נהרגים אז. וזה דבר שלא יסבלו דעת כל משכיל והחכם רבי' יוסף הרואה אמר אך כהיות הסכנה ההיא מסופקת
אין ראוי לחלל השבת אלא צריך להיות דעת ההקרבה נוטה אל הסכנה משתהיה נוטה אל הבריאות". (אדרת, עניין הפסח, הפרק העשרים ואחד)

כלומר, יש הבדל בין להכיר מאורעות היסטורים, או חוכמת מוסר וכו' לבין להפוך את המאורעות ההיסטורים הנ"ל לציווי אלוהי שהוא למעשה עברה על מצוות התורה הכתובה.

תגובה לעמדה 2: שושנה בן דור

שוב לציין דבר אחד: **הספרים החיצוניים לא נכללו בין ספרי הקודש של ביתא ישראל**. ספרי הקודש שלהם היו ספרי הקודש של כל עם ישראל: תורה, נביאים וכתובים. רק הם כונו "מצהף קדוש". הם הגדירו את הספרים החיצוניים כ"חשובים מאד".

שאלה לר"ר משה בן יוסף פירוז: אמנם הבאת הסבר יפה מתוך "אדרת אליהו", אך האם לא מדובר במדרש והסבר? מה נותן לזה את רמת הסמכות של דברי תורה? שום דבר מזה לא כתוב בפשט בספר שמואל א'. אני גדלתי עם גישה שלא כל מדרש הוא מקודש או אפילו ההסבר היחיד. לראייה: המדרש המפורסם שמשלים את הפסוק: "ויאמר קין אל הבל...ויהי בהיותם בשדה ויקום קין על הבל ויהרגהו". אותו מדרש נותן שלוש אפשרויות